

Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri

Mustafa ÖZTOPRAK*

Özet

Endülüs, diğer alanlarda olduğu gibi hadiste de önemli gelişmelerin sağlandığı İslâm coğrafyasının önemli merkezlerinden birisidir. Endülüs'te hadisin gelişmesinde farklı amillerden söz etmek mümkündür. Bunlardan belki de en önemlisi kadılardır. Hadisin gelişmesinde kadıların rolü yaşanan süreçleri etkileyecek seviyededir. Endülüs'e hadisin giriş, gelişme ve zayıflamasında kadıların önemli ölçüde belirleyici olduğu görülmektedir. Onlar hem hadis eğitimi almakta, hem de kadılık görevini yerine getirirken insanlara nakilde bulunmaktadır. Endülüs âlimleri zikredildiğinde akla gelenlerin önemli bir kısmı muhaddis kadılardan meydana gelmektedir. Endülüs kadılarının hayatları ve aldıkları eğitim incelendiğinde yaklaşık dörtte birinin hadis nakleden kadılardan oluştuğu tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, hadis, kadılar, muhaddisler, fıkıh

The Role of Qadi's on Andalusia Transmitting Prophetic Traditions

Abstract

Andalusia, as seen in other disciplines, is one of the important centres in hadith scientific. When speaking of the development of Hadith in Andalusia, it possibiles speak to from some authorities. Qadi's are foremost of them. Qadi's roles in the development process of hadith are level of the effectation. The effectation of the qadi's is entry, growth and weakening of hadith activity in Andalusia. Qadi's receive education and enlighten peoples the hadith while being qadi mission. Hadith scholarly qadi's are to recur to the mind in remembrance of the Andalusia scholarly. When to investigation life of the qadi's and educations ascertains one fourth of qadi's of the hadith transmitting medium.

Keywords: Andalusia, hadith, qadi's, hadithcians, law

* Yrd. Doç. Dr. Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
mustafa.oztoprak@hotmail.com

Giriş

Endülüs'ün dini teşkilatlanmasında belirli unsurlar vardır. Bunlar: imam, hatip ve kadılardır. İmam ve hatipler, cami merkezli din anlatımında önemli yer teşkil etmektedir. Kadılar hem bireysel veya toplumsal boyutlu hem dini hem de yönetsel problemlere çözüm üretmeye çalışan kişilerdir.

Endülüs tarihinde kadılar toplumun ve siyasetin önemli bir parçası olmuşlardır. Toplumu herhangi bir konuda yönlendirmede, halk ile halifeler arasında yaşanan problemlerde halkın yanında yer aldıklarında yönetim tarafından görevden alma ile karşı karşıya kalmışlardır. Halifelerin kadıları görevden alma yetkisi onlar üzerinde bir baskı oluşturmuştur.¹ Kadıların bu derece etkinliği karşısında yönetimin de onları atama ve görevden alma yetkilerini kullanarak kendilerine karşı oluşabilecek herhangi bir muhalif hareketi önleme yoluna gitmişlerdir. Endülüs tarihine bakıldığında zaman zaman bu şekil mücadelelerin yaşandığı görülmektedir.²

Endülüs'te kadılar saygınlığı olan kişilerdir. Bu saygınlığın toplum ve yönetim bazında olması kadıların lehinedir. Çünkü verilen fetvalarda yapılan yanlışlıklar, söz konusu kadının azline kadar gidebilmektedir. Çünkü onları kadılık görevine atayan yönetim aynı zamanda azledebilmektedir. Bu noktada, kadıların verilen

1 Endülüs'te özellikle halife Abdurrahman b. Muâviye (v. 172/788) zamanında kadıların azilleri fazla yaşanmıştır. Abdurrahman b. Muâviye ve ondan sonraki zamanlarda yaşanan kadıların azli ile ilgili bkz., Huşenî, Muhammed b. Hâris, *Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, nşr., Maria Luis Abila ve Luis Mulina (Madrid: Consejo Superior de Investiga, 1992), s. 179; İbnü'l-Farâdî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî, *Târîhu ulemâi Endelüs*, nşr., Rûhiyye Abdurrahmân es-Süveyfî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), I, 9, 84, 118, 173; Nübâhî, Ebû'l-Hasen b. Abdullah b. Hasen, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru Afâki'l-Endelüs, 1983), s. 9, 15, 28, 55, 56, 110, 188; Zirikî, Hayreddîn Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fârisî, *el-A'lâm kâmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, (Beyrut: Dâru'l-İlim, 2002), VII, 261.

2 Yönetimin kendisini desteklemeyen veya muhalif hareket oluşturan kadılara karşı görevden alma, yer değiştirme veya mecburi ikametle cezalandırma yollarına gittiğine Kâdî İyaz müşahhas bir örnektir (bkz., İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr., İhsan Abbas, (Beyrut: Daru Sâdir, 1994), VII, 67; İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrahim b. Ali, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti ulemâi'l-mezheb*, (Kâhire: Mektebetü Dârî't-Türâs, 1972), I, 101; Sâdun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Murabâtîn fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, (Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1985), I, 228–230).

fetvalarda bağımsız hareket edebilmesinin yolu sınırlanmıştır. Çünkü kendilerini yönetim atamakta ve ne kadar görev yapacaklarına da onlar karar vermektedirler.³

Endülüs kadıları her ne kadar siyasi ortamın etkisinde kalsalar da, oldukça iyi eğitim almaktadırlar. Onların eğitim serüveni Endülüs'te başlamakta, Doğu İslâm dünyasına yapılan seyahatlerle de tamamlanmaktadır. Hemen hemen hepsi tefsir, fıkıh ve hadis eğitiminden geçmektedir. Bazıları ise bunu daha ileri götürerek belirli alanlarda ihtisas yapmaktadırlar.⁴

Hadis ilmi de ihtisas yapılan alanlardandır. Endülüs kadılarına bakıldığında büyük çoğunluğun Endülüs'te veya Doğu İslâm dünyasında mutlaka hadis dersleri almış ve rivayetlerde bulunmuşlardır. Hadis ilminin teşekkül sürecinde muhaddis yönü temayüz eden kadıların sayısı az olmakla birlikte, gelişme sürecinde ise daha fazla olduğu görülmektedir. Endülüs âlimleri zikredildiğinde akla gelen isimlerin önemli bir kısmının hadis tahammül edasında liyakat sahibi oldukları yönünde tespitler bulunmaktadır.⁵

Bu makalede, hadisin Endülüs'te teşekkül süreci, gelişmesi ve zayıflamasında⁶ kadıların rolleri incelenecektir. Endülüs hadisçiliğinde kadıların rolü tespit edilirken, bazı araştırmacıların⁷ zikrettiği “Endülüs kadıları hadis rivayet etmemişlerdir” iddiaları araştırılacaktır. Hadisin Endülüs'e girişiyle (92–220/710–815) başlayan, gelişme (220–600/835–1205) ve zayıflama (600–897/1203–1492) sürecinde de devam eden katkılarıyla hadis ilminde temayüz etmiş kadılar somut örnek olarak ayrı ayrı ele alınacaktır. Şimdi Endülüs kadılarının hadis ilminin girişindeki rollerini incelemeye geçebiliriz.

A. Endülüs'te Hadis İlminin Teşekkül Sürecinde Kadılar

Endülüs'te kadıların hadis ilminin teşekkül sürecinde aktif katkıları olmuştur.

- 3 Kadıların görevden alınmasının en fazla yaşandığı dönem Abdurrahman b. Muâviye (v. 172/788)'nin hilafetidir. Çünkü onun döneminde Endülüs Emevi devleti yeni kurulmuştur. Devlet sistemi yeni oluşturulmuştur. Özellikle Yahya b. Yahya el-Leysi' nin (v. 234/848) tavsiyeleriyle ülkenin birçok yerine kadı ataması yapılmıştır. Dolayısıyla gerek verdiği hükümlerle gerekse yönetimle çatışan tavırlarıyla temayüz eden kadılar görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Görevden almanın çok fazla yaşanmasının sebeplerinden birisi olarak devletin idari teşkilatlanmasını henüz tamamlamamasına bağlamak gerekmektedir. Konu hakkında bkz., Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî es-Sebtî, *Tertîbü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti A'lâmi mezhebi Mâlik*, (Rabat: Vizâratü'l-Evkâf, ts), I, 198; Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-I*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), s. 59–69.
- 4 Muhaddis kadılara en önemli örnek, Abdülmelik b. Habib el-İlbîrî, Kâdî İyâz, Ebû'l-Velîd Süleyman el-Bâcî, ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'dir.
- 5 Bkz., Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr., Şu-ayb el-Arnaût vd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), XX, 214, 215; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzeheb*, I, 149; Suyutî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir, *Tabakâtü'l-Huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1983), I, 99; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 230.
- 6 Endülüs'e hadisin girişi, gelişmesi ve zayıflaması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz: Öztoprak, Mustafa, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbili*, (Sinop: Şimal Matbaacılık, 2012), s. 14-38; “Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 2 (2012), s. 183-197.
- 7 İsaabel Fierro, Muâviye b. Sâlih el-Hadramî gibi kadıların Endülüs'te herhangi bir raviye nakilde bulunmadığını söyleyen araştırmacılarıdır (Bkz., İsaabel Fierro, “Hadisin Endülüs'e Girişi”, *AÜİFD* 47 (2006), sayı. 2, s. 242).

Taşrada kadılık yapanların önemli bir kısmının sadece fetva işleriyle meşgul oldukları, Kurtuba'dakilerin ise aynı zamanda rivayette bulundukları, zaman zaman da halifenin isteğiyle fetva değerlendirmelerine katıldıkları tespit edilmektedir. Hadisin teşekkül sürecindeki kadılar, şüphesiz fakih yönleriyle temayüz etmişlerdir. Hadis rivayet etmeleri ise belki de toplumsal bir bilincin oluşmaması hasebiyle geri planda kalmıştır. Ancak her bir kadı eğitim sürecinde hem Endülü's'te hem de Doğu İslâm dünyasında hadis sema etmiştir. Ancak onlardan bazıları rivayette bulunurken bazıları da bulunmamıştır.

Muâviye b. Sâlih el-Hadramî,⁸ hem fakih hem de muhaddis yönüyle temayüz eden bir kadıdır. Endülü's'e gitmeden önce özellikle Şam bölgesinde hadis rivayetiyle tanınmaktadır. Endülü's'e geldikten sonra ve halife Abdurrahman b. Muâviye tarafından Kurtuba kadılığına atanmasıyla başlayan süreçte ise fakih yönü ön plana çıkmaktadır.⁹

Endülü's'te yaptığı görev itibarıyla kadılığı ön plana çıkan Muâviye b. Sâlih, Doğu İslâm dünyasında hadisle iştigal etmesi hasebiyle birçok muhaddis tarafından tanınmaktadır. Süfyan es-Sevrî (v. 161/778), Leys b. Sa'd (v. 175/791), Abdullah b. Vehb (v. 197/813), Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/814), Esed b. Mûsa (v. 212/830) vb. hadisçiler ondan hadis nakletmiştir. Mâlik b. Enes (v. 179/794) ile hacca gittiğinde görüşmüştür. İmam Mâlik, *el-Muvattâ'*'da Muâviye b. Sâlih'ten bir hadis nakletmiştir.¹⁰

Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, Endülü's'e geldikten kısa bir süre sonra Kurtuba kadılığına getirilmiştir. Hayatı incelendiğinde ömrünün son günlerinde görevden alındığı bilinmektedir.¹¹ 123/714 veya 125/716 yılında Endülü's'e geldiği belirtilen Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin 158/749 yılında da vefat ettiği düşünülürse yaklaşık 35 yıl kadılık yapmıştır. Söz konusu süre boyunca hem kadılık yapmış hem de ilim talep edenlere nakillerde bulunmuştur. Endülü's'te, Doğu İslâm dünyasındaki baskın muhaddis yönünden ziyade kadılığı ön plana çıkmıştır. Ancak hem Doğu İslâm dünyasından hem de Endülü's'ten kendisine gelerek rivayet alan talebeler tespit edilmiştir.¹² Zeyd b. el-Habâbe (v. 130/721), Dâvud b. Ca'fer es-Sağır (v.

8 Aslen Hadramevt veya Humus'lu olduğu zikredilmektedir. Ebû Abdurrahman ve Ebû Amr isimleriyle de tanınmaktadır. 123/714 yılında Humus'tan ayrılarak Endülü's'e yerleşmiştir. Endülü's'te ilk olarak küçük bir mescit inşa ettiği Malaga'ya, daha sonra İşbiliyye'ye yerleşmiş, halife Abdurrahman b. Muâviye (v. 172/788)'nin isteği üzerine da Kurtuba kadılığına atanmıştır (Bkz., Humeydi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Nasr, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr., Muhammed b. Tâvit et-Tancı, (Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Misri, 1372), I, 122; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 261).

9 Humeydi, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 20; Nübâhî, *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, I, 43.

10 Humeydi, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 122–123; Nübâhî, *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, I, 43.

11 Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 261.

12 Bkz., Huşeni, *Ahbâr*, s. 119; İbnü'l-Farâdi, *Târihu ulemâi Endelüs*, I, 59; İbn Hayyan, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî, *el-Muktebis fi ahbâri beledi'l-Endelüs*, nşr., Abdurrahman Ali Hacı, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965), I, 21; Nübâhî, *Târihu kudâti'l-Endelüs*, I, 43, 55; Mizzi, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zeki Abdurrahmân, *Tehzibü'l-Kemâl*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), X, 41–46; Zehebi, *Siyer*, IX, 311; Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, (Byy., Neşriyatü'l-İslâmiyye, ts.), IV, 497.

158/749), Muhammed b. Ziyâd el-Lahmî (v. ?) ve Ebû Abdillâh Ziyâd b. Abdurrahman eş-Şabtûn (v. 193/808) bunlardandır.¹³

Endülü's'ün 2. asır Kurtuba kadılarında bir diğeri Sa'sa'a b. Sellâm'dır. Sa'sa'a b. Sellâm, aslen Dımaşk'lıdır. Hayatının bir kısmını doğup büyüdüğü Dımaşk'ta geçirdikten sonra Kurtuba'ya göç etmiştir. Abdurrahman b. Muâviye zamanında Kurtuba kadılığı yapmıştır. Endülü's'te hadis rivayetinde bulunmuştur. Rivayetlerinde özellikle Evzaî'den nakillerin fazla olması dikkat çekmektedir.¹⁴ Kaynaklarda İbn Habîb olarak bilinen Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (v. 238/852)'nin ve Osman b. Eyyûb (v. 240/854)'ün Sa'sa'a b. Sellâm'dan rivayette bulunduğu geçmektedir. Söz konusu bilgi ise Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî'nin *Tabakâtü'l-Fukahâ's*ında geçtiği zikredilmektedir.¹⁵ İbnü'l-Faradî, onun hadisçi değil fakih olduğunu zikretmektedir.¹⁶ Ancak hem hadis nakletmesi hem de Kurtuba kadılığı yapması yönüyle muhaddis-fakih olabileceği sonucuna varmak mümkündür. Zaten özellikle Endülü's'te yönetim merkezi olan Kurtuba'daki kadılara bakıldığında sadece fakih yönleriyle temayüz etmedikleri görülmektedir. Onlar aynı zamanda bölgelerinde hadis nakleden, bir ravi konumundadırlar.

Hadisin Endülü's'e giriş sürecinde kendinden en fazla söz ettiren kadılardan birisi Esbağ b. Halil'dir (v. 273/886). Esbağ b. Halil, elli yıl Kurtuba kadılığı yapmıştır.¹⁷ Hadis eğitimi almış hatta rivayette bulunmuştur. Ancak takip ettiği Mâlikî mezhebinin uygulamaları dışında rivayetler içerdiği için İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'ine ve onu Endülü's'e getiren Bakî b. Mahled'e cephe almıştır. Kâsım b. Esbağ (v. 340/951) gibi talebelerinin Bakî b. Mahled'e gitmesini ve nakillerini dinlemesini yasaklamıştır. Esbağ b. Halil, "tabutumda Bakî b. Mahled'in getirdiği İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i olmasındansa bir hınzırı tercih ederim" ifadesini kullanacak kadar cephe almıştır. Muhaddis Kâsım b. Esbağ (ö. 340/951), daha sonra bu sözlerinden dolayı hocası Kurtuba kadısı Esbağ b. Halil (v. 273/886)'i eleştirmiştir.¹⁸

Esbağ b. Halil ve onun gibi düşünen kadılar, aslında hadis ilmine karşı değillerdir. Çünkü onlar diğer ilimlerle birlikte hadis ilmini de tahsil etmektedirler. Onların karşı oldukları şey, takip ettikleri mezhebin kabul ettiği uygulamalardan farklılık arz eden rivayetlerdir. Bu ve diğer Endülü's âlimleri tahsil hayatı boyunca yeteri kadar hadis eğitimi almamış olacaklar ki bir konu ile ilgili rivayetleri sadece kendi mezhebinin kabul ettiğiyle sınırlandırma yoluna gitmektedirler. Esbağ b.

13 Muâviye b. Sâlih el-Hadramî'nin talebeleri için bkz: Huşenî, *Ahbar*, s. 87, 119; İbn Hayyan, *el-Muktebes*, I, 21; İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi Endelüs*, I, 52, 53, 59; Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 187, II, 510-511; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 200; Nübâhî, *Târihu kudâtî'l-Endelüs*, I, 43, 55; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, X, 41-46.

14 Huşenî, *Ahbar*, s. 208.

15 İbnü'l-Faradî, *Târihu ulemâi Endelüs*, I, 75.

16 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 246.

17 Huşenî, *Ahbar*, s. 33.

18 Zehebî, *Siyer*, XIII, 202.

Halil'in namazdaki intikal tekbirlerine itirazı buna bir örnektir.¹⁹

Esbağ b. Halil, kendisinin bilmediği/uygulamadığı Bakî b. Mahled'in naklettiği namazda intikal tekbirlerinin yapılması yönündeki rivayeti kabul etmemiştir. "Böyle bir rivayet mevcut değildir" tespitinde bulunmuştur. Bu hadisi reddettikten sonra, İbn Mes'ud'dan gelen "Ben, Rasûlüllâh (s.a.s.), Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali (r.ahm) zamanında yaşadım, hiçbir zaman onlardan ilk tekbir hariç intikal tekbirlerini yaptıklarını görmedim"²⁰ rivayetini aktarmıştır. Ayrıca, İbn Mes'ud (v. 32/652) rivayetini delil göstererek, Allah Rasûlü'nden hadis uydurmanın doğru olmadığını söylemiştir. Bu örnekte de görüldüğü üzere Mâlikî mezhebinin dikkate aldığı rivayetlerin intikal tekbirleri açısından daha uygulanabilir olduğu düşüncesindedir. Bu bakış açısı aslında fıkıh merkezli bir eğitim sisteminden kaynaklanmaktadır. O zamana kadar hadis ilmi toplumda yaygın değildir. Bunun bir sonucu olarak mezhebine sıkı sıkı sarılan Esbağ b. Halil gibi kadılar bir konu ile ilgili farklı rivayetlerden haberdar olmamaları hasebiyle karşılaştıkları farklı hadisleri inkâr etme yoluna gitmişlerdir.²¹

Esbağ b. Halil'in mezhep taassubundan kaynaklanan kaygılarla hadis ilmini tercih eden talebelerine izin vermemesi insanların hadise yönelimini çok fazla etkilememiştir. Mutlaka kadılık makamında bulunmasıyla etkilediği insanlar vardır. Ancak, "yasaklanan konular insan merakını cezbeder" anlayışıyla halkın hadis ilmine teveccühü daha da artmıştır. Bunun en önemli kanıtı Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah'ın Endülü's'ü hadis evine çevirmeleridir.²² Çünkü Esbağ b. Halil ile mezkûr hadisçiler aynı dönem ve aynı yerde yaşayan âlimlerdir. Dolayısıyla insanların hadise yöneliminin az olduğu hicri 220/834'lere kadar izlenen teşekkül sürecinden hadisin daha yoğun olarak takip edildiği aşamaya geçişin emareleri ortaya çıkmıştır. Fıkıh merkezli bir ilim anlayışı artık hadis merkezine dönüşmüştür. Bu, Esbağ b. Halil gibi hadisi sadece kendi bildiklerinden ibaret kabul eden, farklı uygulama ve rivayetlere müsaade etmeyen kadıların engellemelerine rağmen gerçekleşmiştir.

Kadıların Endülü's'te özellikle Kurtuba'da hadis nakledenlerle tartışmaları diğer şehirlerde ve Mağrip'te görülmemektedir. Mesela, Kayravan kadılarından ve İmam Mâlik'in talebesi Abdullah b. Ömer b. Gânim er-Ruaynî (v. 190/805), hem kadılık yapmış hem de talebelerine hadis dersleri vermiştir.²³ Kayravanlı diğer bir âlim Abdurrahman b. Ziyâd b. En'um el-İfrîkî (v. 161/777) de hem Emevîler hem

¹⁹ Bkz., Huşeni, *Ahbar*, s. 37.

²⁰ Muvatta, *İftitâhu's-Salat*, 104; Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Ref'ül-yedeyn fi's-salat*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1416), I, 31.

²¹ Huşeni, *Ahbar*, s. 37.

²² Zehebi, *Tezkiratü'l-huffâz*, (Haydarabad: Daru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1956), II, 162; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 130.

²³ Kâdi İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 107-112.

de Abbasiler döneminde iki defa kadılık yapmış ve hadis rivayet etmiştir.²⁴

Endülü's'te sadece kadılığıyla bilinen, hadis eğitimi alıp ancak hadise dair herhangi bir çabası olmayan kadılar da bulunmaktadır. Abdurrahman b. Fadl b. Umeyr (v. 227/841), Tedmir'de²⁵ kadılık yapmıştır. Doğu İslâm dünyasındaki ilim yolculuğundan döndükten sonra 198/816 yılında Halife I. Hakem er-Rabâdî (v. 206/822) tarafından kadılık görevine atanmıştır.²⁶ Abdurrahman b. Fadl'dan önce Tedmir'e 194/812 yılında I. Hişâm tarafından babası Fadl b. Fadl b. Umeyr, 197/815 yılında vefat edince yerine oğlu atanmıştır.²⁷ Yahya b. Ma'mer el-Elhânî, Abdurrahman b. Mu'aviye tarafından Kurtuba kadılığına getirilmiş, hakkında çıkan iddialardan dolayı görevden alınmış ancak daha sonra tekrar görevine iade edilmiştir.²⁸

Hadis ilminin Endülü's'e girişinde kadıların önemli katkıları olmuştur. Onların önemli kısmı aldıkları hadis eğitimi çerçevesinde nakilde bulunmuşlardır. Hadis ilminin Endülü's'e giriş sürecinde hadis nakleden kadıların tamamına yakını Kurtuba'da görev yapmıştır. Kurtuba kadılarının daha çok gündeme gelmesinde devlet yönetiminin, âlimlerin ve ilim meclislerin orada olması etkili olmuştur. Bazı hadislerle itiraz eden ve hadis tahsiline karşı insanları engellemeye çalışan kadıların ise asıl amacı hadis ilmine erişimin engellenmesi değil tamamen mezhebi taassuptan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bulundukları bölgelerde dini otorite olan kadıların halkın hadise yöneliminde engelleyici yaklaşımlarına değer verilmediği anlaşılmıştır.

B. Hadis İlminin Gelişmesinde Kadılar

Endülü's'te hicri üçüncü asrın ilk yarısı özellikle İbn Habîb, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah'ın hadis ilmini sistemli bir eğitim halinde sunmaya başlamasıyla hadisin gelişim sürecine geçilmeye başlanmıştır. Hadisin gelişim sürecinde de bahsedileceği üzere kadıların aktif destekleri olmuştur. Ancak hadis ilminin Endülü's'e girişinden gelişim aşamasına geçerken şehirlerde görev yapan kadıların aktif desteğinden ziyade Kurtuba'da halifenin şura meclisinde bulunan kâdu'l-kudât olarak görev yapan âlimlerin katkısı olmuştur. Bunlar Yahya b. Yahya

24 Zirikî, *el-A'lâm*, III, 307.

25 Tedmir, Kurtuba'nın güney doğusunda Şakura nehri üzerinde kurulu bir kasabadır (Bkz., Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1995), II, 19; Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh, *Sıfatü Cezireti'l-Endülü's*, nşr., E. Levî Provençal, (Byy., ts.), I, 23; *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr*, (Beyrut: Müessesetü Nâsir es-Sakafî, 1975), I, 131; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *el-Ensâb*, nşr., Abdillâh Amr Barudî, (Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1988), I, 452.

26 Huşenî, *Ahbar*, s. 240.

27 Huşenî, *Ahbar*, s. 296-97. Endülü's'te baba ve oğul kadılık yapan birden fazla kişi vardır. Fadl b. Fadl b. Umeyr ve oğlundan başka Kâdî İyâz ve oğlu da Sebte şehrinde kadılık yapmışlardır (Bkz., Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 321).

28 Huşenî, *Ahbar*, s. 367-370.

el-Leysî (v. 234/848)²⁹ ve Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (v. 238/852)'dir.³⁰

İbn Habîb, Endülüs Emevi halifesi Abdurrahman b. el-Hakem'in (206–238/821–852) teveccühünü kazanarak ona müsteşar olmuştur. Halifenin huzurunda Mâlikî mezhebinin önde gelen simalarından Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile münazaralarda bulunmuştur.³¹ Abdülmelik b. Habîb, halifenin istişare heyetinde yer alırken aynı zamanda kendi ilim meclisinde yaklaşık 300 talebeye de diğer ilimlerle birlikte hadis dersi vermiştir. Hadis derslerini ise İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını okutarak yapmıştır.³²

Yahya b. Yahya el-Leysî, Endülüs'te Mâlikî mezhebinin önde gelen simalarındandır. Halife Abdurrahman b. Hakem kadı atamalarında onunla mutlaka istişare etmiştir. Ülkenin birçok yerine kadı atanmasında ise Yahya b. Yahya el-Leysî etkili olmuştur. Doğu İslâm dünyasında ve Endülüs'te iyi bir eğitim alan Yahya b. Yahya el-Leysî, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını talebelerine nakletmiştir. Onun fakihlik yönü daha ağır basmaktadır. Hadisçilik yönü ise İbn Abdilber'in ifadesiyle zayıf kalmıştır.³³

Abdurrahman b. Hakem, kadıların verdiği fetvalarla ilgili Abdülmelik b. Habîb ve Yahya b. Yahya el-Leysî ile istişareler yapmıştır. Kadıların atamalarında ve azillerinde mutlaka onlara danışmıştır. Halife özellikle Yahya b. Yahya el-Leysî'nin görüşlerinin aksine hareket etmemiştir.³⁴ Mesela Abdurrahman b. Muâviye, verdiği bir kararı beğenmediği için Kurtuba kadısı Muhammed b. Ziyâd el-Lahmî'yi görevden almıştır. Görevden almadan önce müşaviri Abdülmelik b.

29 Yahya b. Yahya el-Leysî, ilim talebi için Doğu İslâm dünyasına yolculuk yapmıştır. İmam Mâlik ile görüşmüş o vefat edinceye kadar yanında kalıp *el-Muvatta'*ı ondan dinlemiştir. Leys b. Sâd ve İbn Vehb'den de hadis dinlemiştir. Yahya b. Yahya el-Leysî, iki kez Doğu İslâm dünyasına ilim yolculuğunda bulunmuştur. Endülüs'e geniş bir ilmi birikimle dönmüştür. Endülüs'te özellikle *el-Muvatta'*ı nakletmesiyle bilinmektedir. Ondan hadis dinleyenler arasında Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah da vardır. Halife Hakem b. Hişam zamanında yönetimle sorunlar yaşamış ve Kurtuba'yı terk etmiştir. 234/848 yılında vefat etmiştir (Bkz., Zehebi, *Tezkira*, II, 151, 162).

30 Hicri üçüncü asırda ön plana çıkan hadis âlimlerden birisi, İbn Habîb diye meşhur Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî'dir. Endülüs'te Sa'sa'a b. Sellâm, Gâzi b. Kays ve Ziyâd b. Abdurrahman'dan hadis dinlemiştir. Mısır'a ilim yolculuğunda bulunmuştur. Bu yolculuk neticesinde Endülüse dönmüş ve insanlara bildiklerini anlatmaya başlamıştır. Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah gibi birçok Endülüslüye nakilde bulunmuştur. Bazı âlimler, İbn Habîb'in hadis yönünü zayıf bularak onu eleştirmişlerdir. Eleştiriler, daha çok rivayet ettiği hadislerdeki hatalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu arada eleştirilerin, kendisinin ilmi tekaddümünden rahatsız olan fukahâ kesiminden geldiğini de belirtmek gerekmektedir. Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî, özellikle İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını nakletmesiyle bilinmektedir. Öğrencilerine ders okuttuğu bir yerin olması hasebiyle hadis eğitime aktif şekilde katkı sağlayan âlimlerdendir. Kendisi hakkında Endülüslü'nün hadis imamı değerlendirilmesi yapılmıştır. İbn Abdilber (v. 463/1071) ve Suyutî (v. 911/1505), İbn Habîb'in hadisi Endülüse getiren ilk kişi olduğu tespitinde bulunmuşlardır (Bkz., İbnü'l-Farâdî, *Târîhu ulemâi Endelüs*, I, 101; Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 249, 251, 253, III, 31; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 92; Zehebi, *Siyer*, XII, 106; Suyutî, *Tabakât*, I, 45; *Büğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât*, nşr., Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), II, 109; Tahsin, Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, 1999, XIX, 510–513).

31 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 249, III, 31.

32 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 251.

33 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 198.

34 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 198.

Habîb el-İlbîrî ile istişare etmiştir. Söz konusu dava hakkında onların görüşünü de aldıktan sonra hem dava hakkında kararını açıklamış hem de kadının görevden alınmasını istemiştir.³⁵

Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî ve Yahya b. Yahya el-Leysi'nin kadıların üzerinde idari ve siyasi yetki bakımından bir sorumluluğa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Her ikisinin de hadis ilmiyle iştigal ettikleri bilinmektedir. Kadı olmayıp kadılar üzerinde bir yetkiye sahip olan kâdu'l-kudât görevi icra eden her iki âlim hadis ilminin Endülü's'te yerleşmesi ve gelişmesinde önemli rolleri olmuştur.

Endülü's'te hadis ilmiyle temayüz eden kadıları beşinci ve altıncı yüzyılda görmek mümkündür. Söz konusu yıllar hadis ilminin Endülü's'te en fazla gelişme kaydettiği zaman dilimleridir. Endülü's'te hadis denildiğinde ilk akla gelen âlimler bu yıllarda yaşamıştır. İbn Abdilber (v. 463/1071), Ebû'l-Velîd Süleyman el-Bâcî (v. 474/1081), Kâdî İyâz (v. 544/1149) ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (v. 543/1148) hicri dört ve beşinci asırlarda yaşamış muhaddis kadılardır. Mezkûr dört âlim hem kadılık yapmışlar, hem hadis nakletmişler, hem de hadis ilminde eserler vermişlerdir. Hadis ilminin gelişim aşaması yaşandığı için mescit ve cami merkezli bir eğitim uygulamasından ziyade âlimlerin talebelerine ders verdikleri kendilerine has mekânların olduğu görülmektedir. Kadılık görevini de bu yerlerden idare ettikleri tespit edilmektedir.³⁶ Aynı dönemde diğer kadılardan hadis ilminin gelişim dönemini temsil edebilecek liyakatte âlimlerin kadılık göreviyle bağlantılı hadis yönlerini incelemek gerekmektedir.

Zehebî'nin ifadesiyle garbın en büyük âlimi İbn Abdilber en-Nemerî (v. 463/1071)³⁷, meşhur hadis hâfızı, tarihçi ve edip olarak bilinmektedir. Doğu İslâm dünyasına ilim yolculuğu yapmamış ancak Endülü's'ün doğu ve batısında birçok yere seyahatlerde bulunmuştur. Âmirî³⁸ hükümdarlardan Muzaffer b. Eftas idaresinde bulunan Üşbûne ve Şenterîne'de kadılık yapmıştır.³⁹ İbn Abdilber, Endülü's Emevi devletinin dağılıp şehir devletleri olarak nitelenen Mülûku't-Tavâif döneminde yaşamıştır. Kendisini bölgelerine davet eden Âmirîler'in farklı şehirlerinde kadılık yapmıştır. Siyasi çalkantıların olduğu bir dönemde ilmi faaliyetlerine ara vermemiştir. Kurtuba'dan iç karışıklıklar sebebiyle ayrılarak ilmini daha etkin yayabileceğini düşündüğü Âmirîler'in bölgesine gitmiştir. Âmirîler'in lideri Mu-

35 Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, I, 55.

36 Kadılık görevini yaparken hadis ilmiyle de meşgul olan muhaddis kadılar için bkz: Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 251; Zehebî, *Siyer*, XX, 214-215.

37 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, VII, 71.

38 Âmirîler, Endülü's Emevi devletinde halifenin yardımcılığını yapan ailenin daha sonra ülkenin güneyinde kurduğu beyliğin adıdır. Mansûr Muhammed b. Ebi Âmir, ailenin en fazla tanınan ismidir. İbn Abdilber de Endülü's'te şehir devletlerinin çıktığı dönemde Âmirîlerin hâkimiyetindeki yerlerde kadılık yapmıştır (Bkz., İbn İzârî, Ebû Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüsve'l-Mağrib*, nşr., İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), s. 252-272).

39 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, II, 74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, VI, 67; Zehebî, *Tezkira*, III, 218; *Siyer*, XVIII, 156; Suyutî, *Tabakât*, I, 87; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 240.

zaffer b. Eftas, 451/1059 yılında Belensiye'de İbn Abdilber'den hadis dinlemiştir.⁴⁰ Bu örnek, kadılık görevini yaparken bile hadisi nakletmekle meşgul olduğunu göstermektedir. Hâfızü'l-Garb olarak nitelendirilen ve hadis ilminde birçok eser veren İbn Abdilber, hadisin gelişim aşamasında kadılık görevini yaparken bile hadis nakletmekten uzak kalmamıştır. İbn Hazm'ın, Fıkhu'l-Hadis alanında benzeri olmamakla nitelendirdiği⁴¹ İbn Abdilber'in muhaddis-fakih sıfatını da kadılık yapmasıyla değerlendirmek gerekmektedir.

Endülüslü muhaddis kadılardan bir diğeri Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'dir.⁴² İşbiliyye'de iki yıl kadılık görevinde bulunmuştur. İşbiliyye, onun için doğup büyümesi, ilmini tahsil etmesi ve insanlara bildiklerini anlatması gibi birçok ortak paydasının olduğu bu şehirde kadılık yapması oldukça önemlidir. Eserlerinin önemli bir kısmını bu şehirde yazmıştır. Hemen hemen talebelerinin hepsini bu şehirde yetiştirmiştir.⁴³

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Beşküvâl'in tanımıyla Endülüs hadis hafızlarının sonuncusudur. Hadis ilminde önemli çalışmalar yapmıştır. Kendisine nispet edilenler çerçevesinde hadis ilmine dair beş tane eseri vardır. Bu eserlerin üç tanesi şerhtir.⁴⁴ İşbiliyye'de sadece öğrencilerine rivayette bulunmamıştır. Fakihler bile hadisler hakkında problemlerini ona getirmişlerdir. Kadılık makamını sadece fıkhi meseleleri çözmeye değil aynı zamanda rivayet nakletme ve hadis konularını ele alma yerine dönüştürmüştür.⁴⁵ Dolayısıyla Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, kadılık görevi sırasında da hadisle meşguliyeti devam etmiş, insanların hadis ilmiyle münasebet kurmalarında etkili olmuştur.

Endülüs'te en fazla kadılık yapan hadisçilerden birisi olan Kâdî İyâz, hicri altıncı asrın Endülüslü hadis, fıkıh, tefsir, Arap dili, nahv, belâğat ve nesep uzmanlığıyla meşhurdur. Özellikle hadis alanındaki çalışmalarıyla temayüz ettiği için kendisine “zamanın hadis imamı” lakabı verilmiştir. Kâdî İyâz, yaklaşık 100 kadar hocadan ders almıştır. Onun için bunlar arasında İbn Abdilber'in yeri farklıdır. “Fıkhu'l-Hadis'te İbn Abdilber'in *et-Temhid*'inden daha güzel bir eser bilmiyorum” diye hocasının çalışmalarını taltif etmiştir.⁴⁶

Kâdî İyâz, iki şehirde kadılık görevinde bulunmuştur. Bunlar Sebte ve

40 İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î, *et-Tekmilê li Kitâbi's-Sıla*, nşr., Abdüsselâm el-Hirasî, (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), I, 119.

41 Zehebî, *Tezkira*, III, 218; *Siyer*, XVIII, 158.

42 Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Doğu İslâm dünyasına babası ile birlikte on yılı bulan bir süreyle ilim yolculuğunda bulunmuştur. Endülüse döndüğünde İşbiliyye'de Doğu İslâm dünyasından getirdiği kitapları okutmayı tercih etmiştir. Rivayetlere göre 250'nin üzerinde talebe yetiştirmiştir. Murabıtların Muvahhitler tarafından ortadan kaldırılması yönetim değiştiren İşbiliyye için görüşmeye gittiği Fas'ta vefat etmiştir (Bkz., İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 149; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 230).

43 İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 149; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 230.

44 Zehebî, *Tezkira*, III, 230; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 230.

45 Zehebî, *Tezkira*, IV, 62.

46 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VII, 67; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 100; Zehebî, *Tezkira*, III, 217.

Gırnata'dır. Sebte kadılığına ise iki sefer atanmıştır. Birincisi, 530/1135'li yıllardan önce ikincisi ise 531/1136'da kısa süreli Gırnata kadılığından sonradır. Sebte kadılığında, Gırnata'ya atanmadan önceki görevi 16 yıl sürerken ikincisinde ise çok kısa görev yapmıştır.⁴⁷ Çünkü yönetime Kuzey Afrika merkezli Murabıtlar⁴⁸ yerine Muvahhitler⁴⁹ gelmiş, Kâdı İyâz da görevden alınmıştır. Murabıtların yanında Muvahhitlere karşı mücadelelerin içinde yer almıştır. Sebte'yi Muvahhitlere karşı savunmada bir kadı olarak en önde mücadele vermiş ve halkı örgütlemiştir. Halkın yardımıyla Sebte Muvahhitlerin eline geçmemiştir. Murabıt lider Ali b. Taşfin yaptığı bu mücadelelere bir ödül olarak onu tekrar Sebte kadılığına atamıştır. Ancak halkın daha sonra Muvahhitlerin safına geçmesiyle Kâdı İyâz da onların üstünlüğünü kabul etmiştir. Muvahhit lider Abdülmü'min, Kâdı İyâz'ı Merrâküş'te mecburi ikamette tutmuştur.⁵⁰

Kâdı İyâz, en uzun kadılık görevini Sebte'de yapmıştır. Bu görevin 16 yıl sürdüğü ifade edilmektedir. Hadis ilmine dair eserlerinin çoğunu burada yazmıştır.⁵¹ Bu durum, Kâdı İyâz'ın kadı iken de hadis faaliyetlerinde bulunduğunu göstermektedir. Hadis ilminde yazdığı eserlerinden bazıları şunlardır: *el-İkmâl fî Şerhi Sahîhi Müslim*, *Meşâriku'l-envâr fî iktifâi sahîhi'l-âsâr*, *el-İlmâ ila ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-temâ*, *eş-Şifâ fî şerafi'l-Mustaafa*, *Kitâbü Şerhi'l-Hadis*.⁵²

Endülüste bir âlimin eğitim sürecine bakıldığında ilk olarak memleketinde daha sonra Doğu İslâm dünyasında ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Tahsilini tamamlayanlardan Endülüse dönenler büyük oranda kadılık görevine getirilmişler-

47 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VII, 67; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 101; Sa'dun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-murâbitin*, I, 228.

48 Murabıtlar (485-542/1091-1147), Kuzey Afrika'da Berberiler tarafından kurulan bir İslam devletidir. Daha önce Kuzeydeki Hristiyan krallıkların işgal ettiği Belensiye ve Sarakusta yeniden Müslümanların eline geçmiştir. Endülüste altmış yıl hâkimiyet sürmüşlerdir. Bu sürenin ikinci yarısından itibaren Murabıt yöneticiler ile halkın ve fukahânın arası açılmıştır. Çünkü yöneticiler, halka kötü muamelede bulunmuş, onların vergilerini artırma yoluna gitmiştir. Fukahâ uygulanan bu siyasi ve iktisadi baskıya karşı çıkmıştır. Yönetimin halka kötü davranması ve Kuzey Afrika'da Muvahhitlerin ortaya çıkması, Murabıtların güçlerinin genel olarak zayıflamasına hatta yıkılmasına sebep olmuştur (Bkz., Merrâküşî, Abdülvahid, *el-Mûcib fî telhisi ahhârî'l-Mağrib*, nşr., Muhammed Said el-Uryân, (Kâhire: İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1963), s. 241; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, VII, 404; İmâmüddin, S. Muhammed, *Endülüslü Siyasi Tarihi*, çev., Yusuf Yazar, (Ankara, Rehber Yayıncılık, 1990), s. 301, 306; Tibî, Emin Tevfik, *Dirâsât ve bühûs fî târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, ed-Dâru'l-Arabiyye, (Trablus: Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, 1984), s. 233-235).

49 Muvahhitler (542-646/1146-1248), Murabıtlar gibi Kuzey Afrika merkezli bir harekettir. Murabıtlardan sonra Kuzey Afrika'da yönetimi ele geçirmişlerdir. 439/1146 senesine kadar Mağrip'in tamamında hâkimiyet sağlamışlardır. Muvahhitler, bazı emirliklerle önceden anlaşılarak 465/1172 yılında Endülüse geçmişlerdir. Kastilya kralı VIII. Leon ile yapılan Arak savaşını kazanmışlardır. Bununla birlikte Kurtuba, İsbiliyye, Batalıyevs, Gırnata ve Karmüne gibi şehirleri kontrolleri altına almışlardır. 506/1212 senesinde, Papa III. İnocencio'nun çağırısı ile Hristiyanlık dünyası Endülüse haçlı seferi düzenlemiştir. İkkâb bölgesinde yapılan savaşı Muvahhitler kaybetmiştir. İkkâb savaşından sonra Endülüste Muvahhitlerin gücü zayıflamaya başlamıştır (Bkz., Merrâküşî, *el-Mûcib*, s. 358-359, 450; Şekib Arslan, *Hulâsatü târihi'l-Endelüs*, (Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, 1983), s. 46, 47, 48, 50; Yusuf, Eşbâh, *Târihu'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbitini'l-Muvahhidin*, (Kâhire: Matbaatu Lecneti't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1958), s. 335-337; İmamüddin, *Endülüslü Siyasi Tarihi*, s. 317-319).

50 İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 101; Sa'dun Abbas, *Devletü'l-murâbitin*, I, 228-230.

51 Zehebî, *Siyer*, XX, 214.

52 Zehebî, *Siyer*, XX, 214-215.

dir. Ebû'l-Velîd Süleyman el-Bâcî (v. 474/1081), bu süreçleri yaşamış bir âlimdir. Bölgenin meşhur âlimleri Kadî İyâz ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den ders almıştır. Doğu İslâm dünyasına yolculuk yapmış, farklı kentlerde birçok âlimle görüşmüştür.⁵³ Endülüse döndüğünde Mayorka adasına yerleşmiştir. İbn Hazm'ın çok etkili olduğu Mayorkada onunla tartışmalara girmiştir. Bu tartışmalar neticesinde İbn Hazm orayı terk etmek zorunda kalmıştır.⁵⁴

İbn Hazm, Endülüse döndükten sonra farklı şehirlerde kadılık yapmıştır. Kadılık görevini yaptığı yerleri kendi ilmi birikimine uygun bulmamış, ancak halifenin isteğiyle atandığı için görev yapmak durumunda kalmıştır.⁵⁵ Endülüste kadılar için belirli merkezlerde görev yapmanın ayrı bir değeri vardır. Kurtuba bunlardandır. Kadıların hayatları incelendiğinde de tespit edildiği üzere fıkıh ve hadis alanında meşhur kişilerin Kurtuba kadılığı yaptığı görülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Süleyman el-Bâcî, Aryule gibi Kurtuba dışındaki bir yere atandığı için verilen görevi kendine layık görmemiştir. Ancak yine de halifenin emrine muhalif hareket etmemek için kabul etmiştir. Bunun yanında teklif edilen kadılık görevini kabul etmeyen âlimler de vardır.⁵⁶

Endülüste ön plana çıkan kadıları zikrettikten sonra, ismi çok fazla duyulmayan ancak hem hadis ilmini tahsil etmiş hem de kadılık yapmış âlimlerden bazıları şu şekilde zikretmek mümkündür: Kısaca isimleri şu şekildedir: Muhammed b. Ziyâd el-Lahmî (v. ?), Eban b. İsa b. Dînâr (v. 258/871), Muhammed b. Zekerîya b. Kaddâm (v. 276/879), Muhammed b. Süleyman b. Muhammed (v. 295/908), Eyyûb b. Süleyman el-Muâfirî (v. 302/913), Eslem b. Abdülaziz Ebû'l-Ca'd (v. 319/930), Bilal b. İsa b. et-Tucûbî (v. 324/935), Ahmet b. Bakî b. Mahled (v. 324/935), Ahmet b. Duhaym b. Halil (v. 338/949), Kâdî İbn Müferric (v. 379/989), Kâdî Ebû'l-Mutarrîf el-Kurtubî (v. 402/1011), İbnü's-Saffâr el-Kurtubî (v. 429/1039), Kâdî Şüreyh b. Muhammed (v. 539/1114).

Endülüste hadisin gelişim aşamasında kadıların etkin bir şekilde hadis ilmi ile ilgili faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar kadılık görevleri uzun yıllar sürmese de hadis ilmiyle ilgilenmeye devam etmeleri önem arz etmektedir. Kadılık, fıkhi yönü ağır basan bir görev olmasına rağmen birçok kadı bir yandan halkın problemlerini çözerken diğer yandan talebelerine hadis nakletmeye devam ettikleri tespit edilmiştir. Endülüste Hadis ilminin teşekkül sürecinde vuku

53 Nübâhi, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, I, 95; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü'l-musannifi'l-kütübü'l-Arabiyye*, (Dımaşk: Mektebetü'l-Arabiyye, 1952), IV, 261.

54 Zehebi, *Tezkira*, III, 231.

55 Nübâhi, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, I, 95; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IV, 261.

56 Kadılık görevi teklif edilip de kabul etmeyen âlimlerden bazıları şunlardır: Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî (v. 194/809), Mus'ab b. Umran el-Hemedânî, Muhammed b. İsa el-'Aşâ (v. 221/835), Yahya b. Yahya el-Leysi (v. 234/848), Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (v. 238/852), Osman b. Eyyûb b. Ebî's-Salt (v. 267/880), İbrâhîm b. Muhammed b. Bâz (v. 274/887), İbân b. İsa b. Dînâr (v. ?), Bakî b. Mahled (v. 276/889), Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî (v. 286/899), Âmir b. Muâviye, Kâsım b. Esbağ (v. 340/951) (Bkz: Huşenî, *Ahbâr*, s. 95-98, 132-136; *Kudâtu Kurtuba*, (Kâhire, ed-Dârü'l-Mısriyyeli't-Te'lifve't-Terceme, 1966), s. 3-8).

bulmuş olan hadisçi-fıkıhçı tartışmaları, gelişim sürecinde yaşanmamıştır. Sadece fıkhi bilgisi olan kadılar yanında hadis bilgisi Endülüslü hadis anlayışına yön verecek kadar güçlü kadılar da yetişmiştir. Dolayısıyla hadis ilmindeki birikim mezhepsel kaygılardan kaynaklanan tartışmaların da önüne geçmiştir. Bu dönemin Endülüslü kadıları hadis-fıkıh tartışmalarından ziyade İbn Hazm ile Ebû'l-Velid Süleyman el-Bâcî arasında Mayorka'da olduğu gibi ilmi derinlikleriyle yarışan tartışmalar yapmışlardır. Doğu İslâm dünyasına ilmi seyahat yapanların Endülüslü'ye dönüştürülen görevlerde ilmi birikimlerine uygun görevler istemeleri bunun bir başka yansımasıdır. Taşradaki kadılıklardan ziyade devletin en önemli şehirlerinde hatta başkent Kurtuba'da görev almanın mücadelesini vermektedirler. Hadis ilminin zayıf olduğu ikinci asra göre Endülüslü'de kadılar hadis ilminin gelişim gösterdiği dört, beş ve altıncı asırda muhaddis kimlikleriyle ön plana çıkmışlardır. Endülüslü ilim dünyası incelendiğinde ilk akla gelen birçok âlim bu dönemde yaşamış ve hem kadı hem de muhaddis kimliğiyle tanınmışlardır.

C. Hadisin İlminin Zayıflama Döneminde Kadılar

Endülüslü'de hadis ilmine yönelimin zayıflamaya başlaması, altıncı asrın ikinci yarısından itibaren meydana gelmektedir. Yönetimde bulunan Muvahhitlerin ülkedeki etkinliği ikâb savaşına kadar olmuştur. 506/1212 senesinde, Papa III. İncencio'nun çağrısı ile Hristiyanlık dünyası Endülüslü'ye bir hacı seferi düzenlemiştir. İkâb bölgesinde yapılan savaş Muvahhitler kaybetmiştir.⁵⁷ İkâb savaşından sonra Endülüslü'de Muvahhitlerin gücü zayıflamaya başlamıştır. Yeni bir Mülûkü't-Tavâif⁵⁸ dönemine girilmiştir. Her bir şehir devleti kendi başına hareket ettiği için ülkenin birlik ve beraberliğinden söz etmek mümkün değildir. Bu durumun etkileri ilim dünyasına da yansımıştır. Endülüslü ilim dünyası politik süreçlerin etkisi altında kalmıştır. Dolayısıyla Endülüslü'de hadis ilmi bu süreçten etkilenmiştir.

Endülüslü'de hadis âlimleri düşünüldüğünde, özellikle altıncı asrın ikinci yarısından itibaren hem liyakatli muhaddisler hem de hadis rivayet eden merkezlerin siyasi belirsizliklerden dolayı azalmasıyla gerileme süreci başlamıştır. Muvahhitlerin ikâb savaşındaki yenilginin etkisi ilim dünyasında gerilemeye yol açmıştır. Çünkü altıncı asrın ilk yarısında özellikle hadis alanında önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Ancak sonraki dönemde ülkenin kuzey'indeki şehirlerin işgal edilmeye başlamasıyla yerlerinden olan âlimler Mağribe geçmişlerdir. Mezkûr dönem âlimlerinin nisbeleri hem Mağrip hem de Endülüslü olmak üzere genellikle iki böl-

57 Merrâküşî, *el-Mûcib*, s. 402; Şekib Arslan, *Hulâsatü târihi'l-Endelüs*, s. 49-50; Yusuf, Eşbâh, *Târihu'l-Endelüs fi ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, s. 367-370; İmamüddin, *Endülüslü Siyasi Tarihi*, s. 318-319.

58 Mülûkü't-Tavâif, Endülüslü'de merkezi yönetimin ortadan kalkıp, şehir devletlerinin ortaya çıkması demektir. Bu çerçevede, Abbâdiler İşbiliyye'de, Eftâsiler Batalyevs ve çevresinde, Cehveriler Endülüslü Emevi Devleti'nin dolayısıyla hilafetin kaldırılmasından sonra Kurtuba'da, Ziriler Gırnata'da, Zünniler Tuleytula ve çevresinde, Âmiriler Meriyye'de, Hüdiler Sarakusta'da hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir (bkz., İhsan Abbas, *Târihu'l-edebi'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1978), I, 12; Özdemir, Mehmet, "Mülûkü't-Tavâif", *DİA*, 2006, XIII, 553).

geye aittir.⁵⁹ Bu durum, Endülüs'ten Mağrip'e göç yapıldığının bir göstergesidir.

Endülüs'te hadis ilminin yükselmesinde olduğu gibi zayıflamasında da kadıların etkisi olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz siyasi ve idari istikrarsızlıkların yanında kadıların tutumu da hadisin Endülüs'te gerilemesine tesir eden sebeplerin başında gelmiştir. Hadisin gelişim gösterdiği 3, 4 ve 5. asırlarda kadıların hadis ilmiyle münasebetleri daha fazla olmuştur. 6. asrın başlarından itibaren siyasi alandaki belirsizlikler, Endülüs şehirlerinin birer birer Hristiyanlar tarafından işgal edilmesi âlimlerin bulundukları bölgeleri terk etmelerine sebep olmuştur. Endülüs'ü terk eden âlimlerin yerine geçenlerin ise sadece halkın dini bilgilerini yerine getirecek bir donanımına sahip oldukları tespit edilmektedir. Dönemin kadıların incelendiğinde onların çok fazla ilim dünyasında temayüz etmedikleri ve özellikle hadis ilminde verilen eserlerin sınırlı kaldığı görülecektir.

Endülüs'te hadisin zayıflama döneminde kadıların yönetim ve toplum üzerindeki müspet yönde etkinliğinden söz etmek mümkündür. Onların toplumla münasebetleri sadece fıkhi problemlerle değil hadis dinleme ve nakletme yoluyla gerçekleşmiştir. Hadis ilminin gelişim kaydettiği 3, 4 ve 5. asırlardaki kadıların diğer ilimlerle birlikte hadis alanında da temayüz ettikleri ilgili yerlerde zikredilmiştir. Hadisin zayıflamaya başladığı dönemde ise, hem hadis ilmiyle meşgul olan hem de onu nakleden kadı sayısı çok azalmıştır. Bu durumun en önemli etkisi, insanların ilme yöneliminin siyasi, sosyal ve ekonomik durumlardan dolayı azalmış olmasıdır. Çünkü ülke yönetiminin çok iyi olduğu zamanlarda halkın ilme ve âlimlere dolayısıyla kadıların yönelimi fevkaladedir. Ancak, halkın ekonomik ve güvenlik sorunları ilme yönelimin azalmasında etkili olmuştur.⁶⁰ Hadis ilmine yönelimin az olduğu yerde muhaddis yetiştirme ve hadis nakletme ameliyesi zayıflayacaktır. Bu meyanda hadis ilmine yönelimin zayıfladığı bu dönemde temayüz eden âlimlerden bazılarını zikretmek isabetli olacaktır.

İbn Beşkuvâl (v. 578/1183), Endülüs tarihi ile ilgilenen ve bu alanda eseri bulunan bir muhaddistir. Yaşadığı asrın hadis hafızı olarak nitelendirilmektedir. O, İbnü'l-Faradî'nin (v. 403/1012) Endülüs tarihi ile alakalı *Târîhu ulemâi Endülüs* isimli kitabı üzerine zeyl olarak yazılan *Kitâbü's-Sıla*'nın da müellifidir.⁶¹ İbn Beşkuvâl, İşbîliyye'nin bazı bölgelerinde Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin kadı naipliğini yapmıştır.⁶²

59 Bu konuda en önemli örnek İbnü'l-Harrât el-İşbîlî (v. 581/1185)'dir. Kendisi İşbîliyye'de doğmuş, büyümüş ve eğitim almıştır. Şehirde meydana gelen karışıklıklar sebebiyle ilk önce Leble'ye daha sonra ise Mağrip'teki Bicâye'ye yerleşmiştir. İsmi sonuna eklenen nispetlerinde öncelikle İşbîlî sonra sırasıyla Leblî ve Bicâyî zikredilmiştir (bkz., Öztoprak, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbîlî*, s. 73-74).

60 Konu ile ilgili bkz., Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 251; Abdülhâdi, Ahmet el-Hüseyn, *Mazâhiru'n-nahdati'l-hadisiyye fi ahdi Ya'kub el-Mansûr el-Muvahhidî*, (Mağrib: İhyâ'u't-Türâsi'l-İslâmî, 1402), I, 239.

61 Zehebi, *Tezkira*, IV, 1339; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, IV, 379; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 311.

62 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 240-241; Zehebi, *Tezkira*, IV, 90; *Siyer*, XXI, 139-140; Suyutî, *Tabakât*, I, 98; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, IV, 379; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 311.

Endülüslü hadis imamlarının sonuncusu kabul edilen İbn Hubeş el-Ensârî (v. 584/1188), 504/1110 yılında Meriyye'de doğmuştur. Kurtuba'da Muhammed b. Mugîs ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den hadis eğitimi almıştır. Yaklaşık 12 sene Şakar⁶³ adasında kadılık ve hatiplik görevinde bulunmuştur. Söz konusu görevleri esnasında aynı zamanda hadis okutmaya devam etmiştir. 575/1178 yılında ise Mursiye kadılığına atanmıştır. Yaşadığı dönemde Endülüslü'te hadisi illetleriyle ve ricaliyle daha iyi bilen ondan başka kimsenin olmadığı ifade edilmiştir.⁶⁴ Birçok kişi Mursiye'de iken ondan hadis dinlemeye gelmiştir.⁶⁵

Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmet b. Muhammed b. Rüşd (v. 595/1198), muhaddis, filozof ve tabiplik yönleriyle temayüz eden bir kadıdır. Felsefe alanında meşhur Endülüslü İbn Rüşd'ün birçok çalışma yaptığı belirlenmiştir. Hadis eğitimi babasından almış ve İmam Mâlik'in *el-Muvattâ'*ını ezberlemiştir. Dönemin ünlü hadisçisi İbn Beşküval'dan (v. 578/1183) da ders almıştır. Muvahhit lider Abdülmü'min onu öncelikle İşbiliyye'ye daha sonra Kurtuba kadılığına atamıştır.⁶⁶ Kadılık yaparken hadis ilmiyle alakalı faaliyetlerini sürdürmüştür. Hasan b. Ali b. Halef, İbn Rüşd'e naklettiği rivayetlerden dolayı icazet vermiştir.⁶⁷ Söz konusu icazet onun kadılık döneminde hadis ile uğraştığını göstermektedir.

Ahmet b. Yezîd b. Bakî b. Mahled (v. 625/1228) Kurtuba'lıdır. Abdullah b. Abdülhak el-Hazrecî ve İbn Beşküval gibi muhaddislerden hadis almıştır. Muhaddis Şüreyh b. Muhammed'den hadis dinleyenlerin sonuncusudur. Merrâküş/Merrâkes kadılığına atanmıştır. İnsanlar kadılığı süresince ondan hadis dinlemişlerdir.⁶⁸

Ebû Ali en-Nâzir (v. 699/1300) aslen Belensiyelidir. Mukrî ve muhaddis yönleriyle temayüz etmiştir. Hadis alanında çalışmalar yapmıştır. Meriyye, Besta ve Malaga'da kadılık yapmıştır. Malaga kadılığı yaparken vefat etmiştir.⁶⁹

Hicri altıncı asrın ikinci yarısından itibaren hadis ilimde ön plana çıkan âlimlerin de genellikle yine kadılar olduğu tespit edilmektedir. Araştırmamız neticesinde hadisin gelişim aşamasındaki kadar zayıflama sürecinde donanımlı kadıların çıkmadığı tespit edilmiştir. Bu dönemdeki kadılar hadis eğitimi almış ancak onu nakletme ve eserler üretme noktasında zayıf kalmışlardır. Söz konusu dönemde hadis ilminde verilen eserlerin oranı önceki döneme göre çok azalmıştır. Kadılar hadis eğitimi almış ancak nakil yapma azalmıştır. Hadislerin o zamana kadar kitaplara geçirilmiş olması böyle bir sonucun çıkmasında etkili olmuş gibi görünmektedir. Çünkü bire bir hadis nakletmekten ziyade örnek olarak yukarıda

63 Şakar, Endülüslü'nün doğusunda yer alan bir adadır (Bkz., Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 354).

64 Zehebî, *Tezkira*, IV, 98–99.

65 Suyutî, *Tabakât*, I, 99.

66 İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî, *Fezâilü'l-Endelüs ve Ehliha*, nşr., Selahaddin Münecid, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, 1968), I, 27; Merrâküşî, *el-Mücib*, I, 70.

67 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ li Kitâbi's-Sıla*, I, 213.

68 Nübâhî, *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*, I, 117–118.

69 Nübâhî, *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*, I, 127.

zikredilen kadılar gibi daha önce yazılmış kitapların okutulması bunun bir delilidir.

Sonuç

Endülüs'te kadılar, bazı araştırmacıların ifade ettiği gibi hadis ilminden ve rivayetinden uzak kişiler değildir. Makalede de zaman zaman kaynak olarak yer verilen Huşeni'nin *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli çalışmasında zikredilen 41 kadının 11 tanesi hem muhaddis hem de fakih'tir. Kalan 29 kadının tamamı yakını iyi derecede hadis eğitimi almış kişilerden oluşmaktadır. Nebâhi'nin *Târîhu kudâti'l-Endelüs* isimli kitabında topladığı kadıların nitelikleri incelendiğinde muhaddislerin fakihlere göre dörtte bir oranında olduğu tespit edilmektedir. Eserdeki 101 kadının 28 tanesi hadis sema etmiş ve nakilde bulunmuştur. Her iki kitaptan elde edilen verilerden çıkan sonuç, Endülüs kadılarının rivayette bulunmadıkları ve sadece fıkhi yönleriyle temayüz ettikleri şeklindeki iddianın doğru olmadığını göstermektedir. Fakihlerin hepsinin muhaddis olmasını beklemek mümkün değildir. Onlardan, bulundukları konum gereği kendilerinden beklenen daha çok insanların fıkhi problemlerini çözmektir. Ancak söz konusu fakihlerin aynı zamanda muhaddis olması, fıkının yanında hadise de özel önem verdiklerinin birer yansımasıdır. Dolayısıyla her iki kitaptaki kadıların fakihliğinin yanında muhaddis olması hadis ilmine verilen önemi göstermektedir. Endülüs kadılarından yaklaşık dörtte birinin hadisle iştigal etmesi aslında hadis ilmi adına önemli bir başarıdır. Çünkü hadisin Endülüse girişi esnasında fakihlerin özellikle Bakî b. Mahled'e gösterdiği mukavemet düşünüldüğünde, kat edilen mesafenin ne kadar çok olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar kadıların hadis eğitimi aldığı ve rivayette bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü kadılar, Endülüse hadis giriş, gelişme ve zayıflama süreçlerini etkileyen konumdadır. Özellikle hadis gelişme evresine bakıldığında, Endülüs muhaddisleri zikredildiğinde ilk akla gelen şahsiyetler kadılardır. Bu durum, kadıların Endülüs hadis süreçlerinin baş amilleri olduklarını tescil etmektedir.

Endülüs kadıları, hadisin Endülüs'teki teşekkül süreci ile gelişme aşamalarında farklı hareket etmişlerdir. Hadisin teşekkül devrinde rivayet yönü, ortaya konulan çalışmalar ve toplumdaki itibar az olmuştur. Hadisin gelişmesinde ise hem rivayet, hem eser verme, hem de toplumu ve yöneticileri etkileyecek derecede ilmi olduğu kadar idari ve siyasi makamlarca muteber bir branş haline gelmiştir. Hadis ilmine teveccüh diğer ilimlerde de olduğu gibi devlet idaresinin güçlü olup-olmamasıyla bağlantılı seyretmiştir. Çünkü Endülüs'te yönetimin zayıfladığı hatta şehir devletlerinin ortaya çıktığı dönemlerde ilmi ilerlemelerin de hızı azalmıştır. Dolayısıyla Kuzey Afrika merkezli Murabıtlardan sonra bölgenin siyasi hâkimi olan Muvahhitlerin Endülüs'teki otoritelerinin zayıfladığı altıncı asrın ikinci yarısı ve sonrasında hadis ilmindeki gelişmeler ve kadıların hadis birikimleri azalmaya

başlamıştır. Hadisin gelişme gösterdiği dönemde ise yönetimin oldukça güçlü olduğu, dolayısıyla ilmi gelişmelerin artmasına destek verdiği görülmüştür. Bu durum, Endülüslü kadılarının faaliyetlerine de yansımıştır.

Kaynakça

- Abdülhâdi, Ahmet el-Hüseyin, *Mazâhiru'n-nahdati'l-hadisiyye fi ahdi Ya'kub el-Mansûr el-Muvahhidî*, (Mağrib: İhyâ'ü't-Türâsi'l-İslâmî, 1402).
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Ref'ü'l-yedeyn fi's-salat*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1416).
- Isabel, Fierro, "Hadisin Endülüslü Girişi 2/8 ve 3/9 Yüzyıllar" trc., Murat Gökalp, *AÜİFD*, 47 (2006), 2, 242.
- Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1995).
- Himyerî, *Sıfatu Cezireti'l-Endelüs*, nşr., E. Levî Provençal, (Byy.,ts).
-, *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr*, (Beyrut: Müessesetü Nâsır es-Sakafî, 1975).
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr., Muhammed b. Tâvit et-Tancî, (Mısır: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 1372).
- Huşenî Muhammed b. Hâris, *Kudâtu Kurtuba*, (Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyyeli't-Te'lif ve't-Terceme, 1966).
-, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, nşr., Maria Luis Abila ve Luis Mulina, (Madrid: Consejo Superior de Investiga, 1992).
- İbn Ferhûn, Burhânüddin İbrahim b. Ali, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti ulemâi'l-mezheb*, (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1972).
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *Vefayâtu'l-ayân ve enbâü ebnâ'iz-zamân*, nşr., İhsan Abbas, (Beyrut: Daru Sâdır, 1994).
- İbn Hayyan, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî, *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*, nşr., Abdurrahman Ali Hacı, (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1965).
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *Fezâilü'l-Endelüs ve Ehliha*, nşr., Selâhaddin Müneccid, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1968).
- İbn İzârî, Ebû Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr., İhsan Abbas, (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1983).
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâ'î, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, nşr., Abdüsselâm el-Hirasî, (Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1995).
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî, *Târihu ulemâi Endelüs*, nşr., Rûhiyye Abdurrahmân es-Süveyfî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997).
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felah Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, (Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts).
- İhsan, Abbas, *Târihu'l-edebi'l-Endelüs*, (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1978).
- İmâmüddin, S. Muhammed, *Endülüslü Siyasi Tarihi*, çev., Yusuf Yazar, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990).
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî es-Sebtî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, (Rabat: Vizâratü'l-Evkâf, ts).
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, (Dımaşk: Mektebetü'l-Arabiyye, 1952).
- Merrâküşî, Abdülvehid, *el-Mûcib fi telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, nşr., Muhammed Saîd el-Uryân, (Kâhire: İhyâ'ü't-Türâsi'l-İslâmî, 1963).
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahmân, *Tehzîbü'l-Kemâl*, (Beyrut:

- Müessesetü'r-Risâle, 1400).
- Nübâhî, Ebû'l-Hasen b. Abdullah b. Hasen, *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru Afâki'l-Endelüs, 1983).
- Özdemir, Mehmet, "Mülûkü't-Tavâif", *DİA*, 2006, XIII, 553.
-, *Endülüslü Müslümanları-I*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010).
- Öztoprak, "Endülüslü'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2 (2012), s. 183-197.
-, *Endülüslü'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbîli*, (Sinop: Şimal Matbaacılık, 2012).
- Sâdun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Murâbitîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1985).
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, (Byy., Neşriyatü'l-İslâmiyye, ts).
- Semânî, Ebû Sâd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *el-Ensâb*, nşr., Abdullah Amr Barudî, (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988).
- Suyutî, *Büğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*, el-Mektebetü'l-Asriyye, nşr., Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts).
- Suyutî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tabakâtü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1983).
- Şekîb, Arslan, *Hûlâsatü târihi'l-Endelüs*, (Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, 1983).
- Tahsin, Görgün, "İbn Habib es-Sülemî", *DİA*, 1999, XIX, 510-513.
- Tîbî, Emin Tevfik, *Dirasât ve bühûs fi târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, (Trablus: ed-Dâru'l-Arabiyye, Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, 1984).
- Yusuf, Eşbâh, *Târihu'l-Endelüs fi ahdî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, (Kâhire: Matbaatu Lecneti't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1958).
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr., Şuayb el-Arnaût vd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982).
-, *Tezkiratü'l-huffâz*, (Haydarabad: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1956).
- Ziriklî, Hayreddin Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fârisî, *el-A'lâm kâmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, (Beyrut: Dâru'l-İlim, 2002).